

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 19 (2023)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

„Z dziejów archiwum Żydowskiego Ruchu Podziemnego” Basia Temkin-Bermanowej

Basia Temkin-Bermanowa

redakcja@holocaustresearch.pl

Barbara Engelking

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

bengelki@ifispan.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8361-4427>

DOI: <https://doi.org/10.32927/zsim.1031>

Strony/Pages: 216-225

Barbara Engelking

Instytut Filozofii i Socjologii PAN
<https://orcid.org/0000-0001-8361-4427>
bengelki@ifispan.edu.pl

„Z dziejów archiwum Żydowskiego Ruchu Podziemnego” Basi Temkin-Bermanowej

Streszczenie

Basia Temkin-Bermanowa, współtwórczyni archiwum Żydowskiego Komitetu Narodowego, opisuje jego powstanie, organizację gromadzenia zbiorów i losy materiałów.

Słowa kluczowe

Zagłada, Żydzi, dokumentacja, archiwum, ukrywanie się, strona aryjska, Warszawa

Abstract

Basia Temkin-Berman, co-founder of the archive of the Jewish National Committee, describes its creation, the organization of the collection and the fate of the materials.

Keywords

Holocaust, Jews, documentation, archive, hiding, “Aryan side”, Warsaw

Basia Temkin-Bermanowa urodziła się w 1907 r. w rodzinie ortodoksyjnej, jej ojciec był uczonym talmudystą, chasydem. Ukończyła Wydział Nauk Społecznych na Wolnej Wszechnicy oraz pedagogikę na Uniwersytecie Warszawskim. Przed wojną przez dłuższy czas pracowała w dziale judaistycznym Biblioteki Narodowej jako specjalistka od żydowskiej książki. W młodości była przez pewien czas członkiem Ha-Szomer ha-Cair, a później należała do Poalej Syjon-Lewicy. Od 1930 r. była związana z psychologiem i działaczem tej samej partii, Adolfem Bermanem; pobrali się w 1936 r.

W getcie warszawskim prowadziła należąca do CENTOS-u bibliotekę dla dzieci. Po pierwszej akcji likwidacyjnej wraz z mężem przeszła na stronę aryjską. Od września 1942 do stycznia 1945 r. pracowała w podziemiu, używając nazwiska Barbara Biernacka. W tym czasie kierowała dziesiątkami komórek pomocy i ratunku dla Żydów w ramach konspiracyjnego Żydowskiego Komitetu Narodowego. Po stronie aryjskiej kontynuowała działalność archiwalną Oneg Szabat: gromadziła materiały i dokumenty związane z walką i eksterminacją Żydów w Polsce. Zachęcała ukrywających się do pisania relacji i wspomnień. Część

tych materiałów spłonęła podczas powstania warszawskiego. Część udało się uratować i znajdują się one obecnie w Kibucu Bojowników Gett (Beit Lochamej ha-Getaot) w Izraelu.

Po wojnie Basia Berman kierowała biblioteką przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce. Biblioteka zgromadziła ponad 100 tys. tomów, które wydobywano z gruzów warszawskiego getta i innych gett z terenu całej Polski.

W 1950 r. Bermanowie wraz z synem Emanuelem (ur. 1946) wyjechali do Izraela. Niedługo potem Basia Temkin, która ciężko przychodziła aklimatyzację w nowym miejscu, zapadła na chorobę Parkinsona. Zmarła rok później (1953) w wyniku powikłań po przebyтым zapaleniu płuc. Miała 46 lat.

Kilka stron dotyczących archiwum Żydowskiego Komitetu Narodowego Basia Berman napisała w 1953 r., przed śmiercią. Nie zdążyła ich dokończyć i uzupełnić. Ostatnie zdania tekstu to hasłowe punkty, przewidziane zapewne do rozwinięcia i dokładniejszego opisanie. Dokument ten jest przechowywany razem z jej pamiętnikiem w Kibucu Bojowników Gett w Izraelu (Dział Zbiorów, 2785).

Dokument o Archiwum ŻKN został opublikowany w 1956 r. w „Jedijot Beit Lochamej ha-Getaot” (czasopismo Kibucu). Pamiętnik Basi Temkin-Berman ukazał się po hebrajsku dwukrotnie: nakładem Kibucu w 1956 r. pod tytułem „Pamiętnik konspiracyjny”, oraz w 2008 r., w nowym tłumaczeniu i z przedmową Israela Gutmana, jako „Miasto w mieście” (*Betoch Ir, Jad wa-Szem & Am Owed*). W Polsce pamiętnik został opublikowany w opracowaniu Anki Grupińskiej i Pawła Szapiro w 2000 r. pod tytułem *Dziennik z podziemia* (wyd. ŻIH i Twój Styl), a po angielsku jako *City within a City* w 2012 r. (YIVO & IP Books).

Publikujemy dokument o Archiwum ŻKN w całości, w nawiasach kwadratowych znajdują się niezbędne uzupełnienia. Tekst został poddany minimalnym poprawkom korektorskim.

Basia Temkin-Bermanowa

Z dziejów archiwum Żydowskiego Ruchu Podziemnego

Archiwum żyd[owskiego] ruchu podziemnego lub ściślej archiwum ŻKN¹, po stronie „aryjskiej” było pomyślane jako d[alszy] c[iąg] konspiracyjnego archiwum getta, utworzonego przez grupę עונג שבת [Oneg Szabat] pod kierownictwem dr. E[manuela] Ringelbluma².

O archiwum gettowym tu pisać nie będę. Na ten temat powiedzieć może dużo Hersz Wasser³, jeden z dwu sekretarzy A[rchiwum] R[ingelbluma] (drugim był Eliaasz Gutkowski⁴), oraz literatka R[achela] Auerbach⁵, którzy o wiele dłużej od nas pozostali w getcie i do ostatniej chwili współpracowali przy zbieraniu i zabezpieczeniu materiałów. Ograniczę się tu do opisu sposobów, jakimi posługiwano się w nierównie trudniejszych warunkach konspiracyjnej pracy po stronie aryjskiej, gromadząc dalsze materiały o przeżyciach ludzi, którzy uszli śmierci z getta i ukrywali się bądź udawali aryjczyków; o obozach, o walce zbrojnej, jak przechowywać materiały i jak wreszcie uśiłowano je od razu wykorzystać, aby poinformować społeczeństwo polskie i zagranicę o bezprzykładnej martyrologii narodu żyd[owskiego]. 5 września 1942 r. w czasie szalejącego rozgromu ży-

¹ Żydowski Komitet Narodowy (ŻKN) – organizacja utworzona w listopadzie 1942 r. w getcie warszawskim przez partie polityczne: Poalej Syjon-Lewicę, Poalej Syjon-Prawicę, Syjonistów Ogólnych, Rewizjonistów, He-Chaluc wraz z organizacjami afiliowanymi i Polską Partią Robotniczą. Wraz z Bundem ŻKN powołał do życia 1 XII 1942 r. Komisję Koordynacyjną Żydowskiego Komitetu Narodowego i Bundu, która z kolei z 1 na 2 XII 1942 r. utworzyła Żydowską Organizację Bojową. Po aryjskiej stronie ŻKN zajmował się organizowaniem pomocy dla ukrywających się Żydów, wszedł w skład Żegoty.

² Emanuel Ringelblum (1900–1944), historyk, działacz społeczny i polityczny, członek partii Poalej Syjon-Lewica, współpracownik JIWO i Jointu. Organizator grupy Oneg Szabat i twórca Archiwum Getta, kronikarz i autor opracowań. Ukrywał się z żoną i synem oraz 35 innym Żydami w bunkrze przy Grójeckiej 81, zginął w wyniku denuncjacji w marcu 1944 r. Oneg Szabat (Radość Soboty) to grupa kilkudziesięciu osób, które w konspiracji zbierały dokumenty dotyczące życia codziennego w getcie. Zgromadzili około 30 tys. stron bezcennych dokumentów.

³ Hersz (Henryk) Wasser (1910–1981), z wykształcenia ekonomista. W grudniu 1939 r. uciekł z żoną Blumą z Łodzi do Warszawy. Współtwórca i sekretarz ARG, autor wielu relacji i opracowań, współautor raportów o Zagładzie, organizator ukrycia zbiorów ARG w 1942 r. Po wojnie nadzorował poszukiwania ARG i wydobywanie jego pierwszej części w 1946 r., brał udział w porządkowaniu i opisie dokumentów, w 1950 r. wyjechał z żoną z do Izraela.

⁴ Eliaasz (Eliahu) Gutkowski (1900–1943), nauczyciel w łódzkich szkołach powszechnych i średnich, jesienią 1939 r. uciekł z żoną i synem do Warszawy, w getcie warszawskim należał do najbliższych współpracowników Oneg Szabat.

⁵ Rachela Auerbach (1901–1976), pisarka i publicystka, w getcie współpracowała z Oneg Szabat i prowadziła kuchnię ludową przy ul. Leszno 40.

dostwa warszawskiego udało nam się wydostać z getta. Partia⁶ wydelegowała nas celem nawiązania kontaktu ze społeczeństwem polskim, aby zorganizować akcję pomocy. Jednocześnie naszym najgorętszym pragnieniem... [na tym urywa się tekst przepisany, dalsze tłumaczenie z rękopisu].

Po wydostaniu się z getta uważaliśmy za najważniejsze zadanie, poza zorganizowaniem akcji pomocy i nawiązaniem kontaktu ze społ[eczeństwem] polskim, pracę informacyjną i dokumentacyjną. Widząc, jak stale orientuje się „strona aryjska” w tym, co się dzieje po drugiej stronie murów, postanowiliśmy przede wszystkim spisać to, czego świadkami byliśmy od dnia 22 lipca do chwili ucieczki. W ciągu pierwszych dwu tygodni, podczas których nie mając jeszcze żadnych dokumentów małośmy się poruszali, siedząc w mieszkaniu naszej kochanej opiekunki, p. Ireny Kurowskiej⁷ na Żoliborzu, spisaliśmy dokładną relację zbrodni niemieckiej zwanej pierwszym wysiedleniem. Zajęło to pięć zeszytów przepisanych potem na maszynie przez p. Reginę Fleszarową⁸; odpisy krążyły wśród ludzi. Jeden odpis tej krótkiej i niekompletnej relacji został potem za pośrednictwem Waława⁹ wysłany do Londynu, ale nie wiemy, czy dotarł; jeden zachował się u nas. Oryginał zaginął w czasie powstania [sierpniowego] wraz z wielu cennymi materiałami i fotografiami (pięć paczek), zebranymi w okresie 1943 r. w piwnicy domu przy ul. Krasińskiego 16, gdzie przechowywane były również materiały trzech Gracji: Ireny S[awickiej], dr Zofii P[odkowińskiej] i dr Niny Assorodobraj¹⁰.

Następną pracą było spisanie przez mego męża krótkiej relacji dotyczącej zbrodni dokonanej na dzieciach pt. *Wojna z dziećmi* (odpis zachował się¹¹) oraz zniszczonej bez odpisu relacji o niemożności obrony czynnej w czasie I akcji. Pamiętam, że ta [? – tak w oryginale] wydarzeń została zakończona słowami, że teraz bez walki się nie obejdzie, poczym następowała data 16 I [19]43; następnego dnia¹² wybuchła II akcja i pierwsze walki zbrojne w getcie warszawskim.

⁶ Autorka ma prawdopodobnie na myśli Poalej Syjon-Lewicę, której aktywnym członkiem był jej mąż, Adolf Berman.

⁷ Irena Kurowska, siostra Marii Ossowskiej, pedagog, nauczycielka w szkole na Żoliborzu, zaangażowana w pomoc Żydom.

⁸ Regina Danysz-Fleszarowa (1888–1969), działaczka społeczna i polityk, senator IV kadencji w Drugiej RP (1935–1938), współzałożycielka Stronnictwa Demokratycznego, z wykształcenia geograf i geolog, zaangażowana w pomoc Żydom.

⁹ Henryk Woliński ps. „Waław” (1901–1986), szef Referatu Żydowskiego w Biurze Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej, główny łącznik w kontaktach między konspiracją żydowską a AK.

¹⁰ „Trzema Gracjami” nazywano zaprzyjaźnione z żydowskim podziemiem, mieszkające na Żoliborzu przy ul. Krasińskiego 18, Irenę Sawicką, Zofię Podkowińską i Ninę Assorodobraj (zob. także Basia Temkin-Bermanowa, *Dziennik z podziemia*, oprac. Anka Grupińska, Paweł Szapiro, Warszawa: Twój Styl, 2000, s. 21, 95).

¹¹ Archiwum Beit Lochamej ha-Getaot (dalej ABLG), 3179, Adolf Berman, „Wojna z dziećmi”.

¹² „Druga akcja” rozpoczęła się dwa dni później, 18 I 1943 r.

Do końca 1942 r. praca nasza głównie polegała na montowaniu kontaktu i organizowaniu pomocy. Dopiero od końca stycznia [19]43 r., gdy coraz więcej Żydów przedostawało się z getta, gdy kontakty nasze z gettem stały się regularniejsze, zaczęło się zdobywać coraz obfitszy materiał dokumentalny. Dostaliśmy przygotowaną w getcie dokładną relację o I akcji wraz z dokładnym raportem o Treblince; zajmował – zdaje się – czterdzieści stron maszynopisu i był przygotowany przez *אונג* [Oneg [Szabat]].

Egzemplarz tego poszedł za granicę; odpisu – niestety – nie zachowaliśmy; był podobno odpis zakopany gdzieś przez Jurka (A[rie] Wilnera¹³), ale dotychczas go nie odnaleziono. Jednocześnie otrzymywaliśmy z getta rodzaj biuletynu zawierającego opisy zbrodni w całym kraju i dane statystyczne¹⁴. Pamiętam, że w jednym z numerów znajdował się dokładny opis obozu w Kiełbasinie, który był miejscem etapowym dla Żydów Białegostoku i okolic. Opis okropieństw tego obozu przewyższał nawet opis Treblinki. Odpisy się u nas nie zachowały. Przypuszczam, że wszystkie te materiały znajdują się w archiwum Ringelblumowskim.

Z poważniejszych relacji, któreśmy zaczęli zbierać wśród naszych tzw. podopiecznych, zapamiętałam dwie prace adw. St[anisława] Adlera¹⁵ o przebiegu II akcji w getcie na podstawie własnych przeżyć i opowiadań innych ludzi (m.in. relacja dr. Fiszhauta o ucieczce z wagonu, jednej z pierwszych udanych, i o śmierci pisarki Gustawy Jareckiej) oraz krótką pracę pt. *Ostatni cyganie* o losach ich w getcie W[arsza]wy. Obie prace zaginęły w czasie powstania [sierpniowego].

Po likwidacji getta, wiedząc, że już nikt więcej materiałów nie zbiera, i że cały ciężar udokumentowania zbrodni spoczywa na ludziach po aryjskiej stronie, zabraliśmy się intensywnie do tej pracy. Zwracaliśmy się do wszystkich podopiecznych, szczególnie do tych, którzy siedzieli ukryci i mieli dużo czasu, aby spisywali swoje przeżycia. Cel był podwójny: zebranie materiałów i zarazem danie tym ludziom jakiegoś zajmującego ich zajęcia, które by pozwoliło im trochę chociaż zapomnieć o strasznym niebezpieczeństwie, w którym ciągle żyją.

¹³ Arie Wilner, „Jurek” (1917–1943), działacz młodzieżowy, reprezentował podziemie getta wobec AK, kupował broń, brał udział w samoobronie styczniowej w 1943 r. Zginął w bunkrze ŻOB 8 V 1943 r.

¹⁴ Najprawdopodobniej Bermanowie dostawali dwutygodnik informacyjny współredagowany przez Oneg Szabat – „Wiadomości”, który zaczęto wydawać jesienią 1942 r. Publikowano w nim dane (także statystyczne) o mieszkańcach getta, informacje o sytuacji w getcie i poza nim (zarówno w Warszawie, jak i w innych miastach). Informowano o podejmowanych przez Żydów próbach oporu (m.in. w Częstochowie). W „Wiadomościach” nr 4 (23–31 XII 1942) jest mowa o obozie zbiorczym dla Żydów w Kiełbasinie na Grodzieńszczyźnie (*Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 11: *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, oprac. Aleksandra Bańkowska, Tadeusz Epsztein, Warszawa: ŻIH i WUW, 2013, s. 272).

¹⁵ Pamiętnik pisany przez Stanisława Adlera w ukryciu nie zachował się. Został odtworzony przez autora zaraz po wojnie i po latach opublikowany pt. *Żadna blaga, żadne kłamstwo... Wspomnienia z warszawskiego getta* (oprac. Marta Janczewska, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018).

Za pośrednictwem łączników, opiekunów, rozestaliśmy szereg liścików do ludzi, o których przypuszczaliśmy, że potrafią coś napisać. W rezultacie zaczęły napływać dziesiątki relacji krótszych i dłuższych, pamiętników, dzienników, a nawet jedna powieść (Słobodzki Henryk¹⁶: *Na krawędzi życia*, paręset stron rękopisu), stylem zbliżony do Malraux utwór 19-letniego chłopca, zapowiadającego się jako fenomen naukowy, pupil prof. Kotarbińskiego, zginął wiosną 1944 r. wsypany przez sąsiada, zabrany przez gestapo z domu przy ul. Nowogrodzkiej – róg Emilii Plater, wraz z historykiem sztuki Szymonem Zajczykiem. Nasz egzemplarz tej pracy zaginął w ruinach domu Rybaki 24 z mieszkania Haliny Gertner¹⁷, która przepisywała go na maszynie. Ostatnio natrafiłam na ślad drugiego egzemplarza.

Napływały też wiersze różnego rodzaju, przy tym zbierało się je nie tylko u podopiecznych, ale i u literatów i poetów pracujących w konspiracji; szło o dokumenty, jak społeczeństwo reaguje na tę niesłychaną rzeź. Większość wierszy wydana została na wiosnę 1944 r. jako zbiorek *W otchłani*¹⁸ w 5 tys. egzemplarzy, rozkolportowanych prawie całkowicie. Gromadziliśmy również wszelkie wydawnictwa nielegalne dotyczące spraw żyd[owskich]. Większość tych materiałów, stanowiących nasze tzw. archiwum podręczne, z którym nie rozstawaliśmy się więcej, ocalało. Dużą pomocą w pracy było uratowanie się z wagonu tow. Wassera – kronika, inicjatywa – prace Galiński – przepisany [?]. Przy zbieraniu materiałów staraliśmy się nie tylko przyjmować i przechowywać to, co ludzie napisali, ale i jakoś rozplanować to pisanie tak, żeby otrzymać potem pewien całokształt wydarzeń. Jeśli idzie o dzieje Żyd[ów] w W[arszaw]ie, staraliśmy się specjalnie inicjować pisanie o tych terenach, o których się mało mówiło, tak np. prosiliśmy dr. Zygmunta Grinberga o opisanie życia Ż[ydów] na terenie tzw. małego getta, czyli fabryki Toebbensa na Prostej. Prosimy też, żeby zamieścić w swej relacji uwagi swe jako lekarza, o stanie sanitarnym, opiece lekarskiej itd.

¹⁶ Egzemplarz wspomnień zachował się w Archiwum ŻIH, dokąd przekazał go po wojnie Adolf Berman (AŻIH, 302/87). Słobodzki, przed wojną student filozofii, w getcie warszawskim pracował w szpitalu na Stawkach. Przeszedł na aryjską stronę, współpracował z konspiracją. Aresztowany w listopadzie 1943 r. znalazł się na Pawiaku, skąd udało mu się uciec 9 XII 1943 r. Ukrywał się nadal w Warszawie, mieszkał przy ul. Nowogrodzkiej u Zajczyków, gdzie spisał wspomnienia *Dni na krawędzi*, na temat doświadczeń więziennych. Aresztowany 27 V 1944 r. wraz z Szymonem Zajczykiem, obydwaj zostali zamordowani.

¹⁷ Jedyna informacja, jaką znalazłam o Halinie Gertner, znajduje się w Rejestrze Ocalałych Żydów: we wrześniu 1939 r. mieszkała w Warszawie, ul. Wspólna 10; po wojnie w Warszawie, ul. Paryska 23/7, po wojnie wyemigrowała do USA. AŻIH, 514, Rejestr ocalałych Żydów; AŻIH, CKŻP, WEIS.

¹⁸ Poprawny tytuł: *Głos z otchłani*, antologia literacka, wydana przez ŻKN w marcu 1944 r., zredagowana przez Tadeusza Sarneckiego, zawierała jedenaście wierszy napisanych przez Michała Maksymiliana Borwicza-Boruchowicza (*Wysiedlenie, Noc w baraku, Żelbeton serca...*), Mieczysława Jastruna (*Pieśń chłopca żydowskiego, Pogrzeb, Tu także jak w Jeruzalem...*), Na zgliszczach, *Wspomnienie*), Jana Kotta (*Obrońcom Getta*), Czesława Miłosza (*Campo di Fiori*) i Tadeusza Sarneckiego (*O męczeństwie rapsod pozgonny*).

Praca wypadła b[ardzo] ciekawie, na przeszło 50 ark[uszy] część zaginęła w czasie powstania, ale dadzą się zrekonstruować przez autora¹⁹. Zajmowaliśmy się też zbieraniem danych z innych miast, ale to szło dość trudno. Zachowały się nam niedokończone, dokładne prace o Lwowie, napisane przez towarzysza naszego, zamordowanego potem, Antoniego Buksbauma²⁰; zaginęły ciekawe sylwetki dzieci i młodzieży lwowskiej zebrane przez jego córeczkę, 15-letnią Mirę. Odnaleźliśmy ostatnią zagubioną w czasie powstania pracę naszego podopiecznego Stacha – poległego w powstaniu o rzezi Ż[ydów] w Słonimie. Były to jednak raczej prace sporadyczne. Mińsk Mazowiecki, momenty normalnego życia. Natomiast dużo stosunkowo materiału mieliśmy o obozach, gdzie byli Ż[ydzi] z W[arszawy]. Przede wszystkim była to korespondencja z obozami w Poniatowie i Trawnikach, z którymi udało się nawiązać ścisły, prawie cotygodniowy kontakt. Do Poniatowa jeździli kolejami Teodor Pajewski²¹, Emilka (Róża Kossower)²², otrzymywaliśmy stamtąd dokładne relacje, co prawda niezbyt inteligentnie pisane, a po wydostaniu stamtąd Ewy (Beli Elster)²³ napisaną przez nią dokładną relację, która niestety wraz z Autorką zginęła w czasie powstania. O późniejszym wymordowaniu więźniów Poniatowa dn. 3/XI 43 otrzymaliśmy relację Ludwiki Fiszerowej²⁴, która wraz z jeszcze jedną kobietą uratowaną spod trupa przybyła w listopadzie do W[arszawy]. Relacja ta została wysłana w skrócie za granicę w maju 1944 r. Odpis jej otrzymaliśmy z archiwum Hechalucu²⁵;

¹⁹ ABLG, 3181, Zygmunt Grynberg, „Raport z szopu Toebbensa”. Dokument nie został uzupełniony, brakuje w nim kilkunastu stron.

²⁰ ABLG, 3188, Natan Buksbaum, „Żydzi Lwowa pod okupacją niemiecką”, Antoni (Natan) Buksbaum (1890–1943), redaktor „Arbeter-Cajtung”, jeden z czołowych działaczy Poalej Syjon-Lewicy, związany z ŻKN. W latach 1928–1932 był radnym m.st. Warszawy, po wybuchu drugiej wojny światowej uciekł do Lwowa, po wejściu Niemców został uwięziony w obozie janowskim. Po ucieczce stamtąd ukrywał się w Warszawie poza gettem. Zginął w wyniku tzw. afery Hotelu Polskiego.

²¹ Teodor Pajewski ps. „Szalony” (1916–?), ppor. AK, współpracownik RPŻ, brał udział w powstaniu warszawskim w 1944 r., następnie przebywał w obozie jenieckim, gdzie zmarł. W 1977 r. został uhonorowany tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

²² Róża Kossower ps. „Emilka” (Szoszana Rozenchwajg, 1922–2008) działaczka ruchu oporu, łączniczka żydowskiego i polskiego podziemia. Wyprowadziła z getta m.in. Rachele Auerbach, a później wraz z polskim kolejarzem, Teodorem Pajewskim, wyciągnęła z obozu w Trawnikach Emanuela Ringelbluma. Po wojnie wyjechała do Izraela.

²³ Bela Elster (Rotenberg), ps. Wanda Kacperska, działaczka Poalej Syjon-Lewicy, łączniczka ŻKN, kurierka przekazująca listy między Bermanami a Ringelblumami. Po wojnie zamieszkała w Tel Awiwie.

²⁴ ABLG, 5971, Relacja Ludwiki Fiszerowej. Ta sama relacja w: Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie, IPMS, A.9.III.2a, MSW Dział Społeczny, 27. Relacja Ludwiki Fiszerowej jest bodaj najwcześniejszą złożoną przez osobę, która uciekła z grobu. Została złożona w Warszawie, na przełomie 1943 i 1944 r., i wiosną 1944 r. wysłana do Rządu Polskiego w Londynie jako załącznik do sprawozdania Żegoty.

²⁵ He-Chaluc (hebr. pionier) – syjonistyczny ruch młodzieżowy, od około 1916 r. aktywnie przygotowujący młodzież przez naukę i pracę na roli do emigracji do Palestyny. Odegrał bar-

oryginał wraz z wielu innymi cennymi materiałami zaginął w czasie powstania; o ile się nie mylę, w skrytce konspiracyjnego lokalu przy Leszno 18, gdzie w r. [19]44 mieszkało kierownictwo Hechalucu, m.in. Antek i Celina²⁶. Odpisy z ich archiwum, które uratowały się wśród naszych materiałów (zamienialiśmy się wielu odpisami), są następujące: Relacja „chłopca z hulajnogą”²⁷, *Rok w Treblince*²⁸, Relacja Ludwika Fiszer. Relacja (nieściśła) bojowca rewizjonisty.

Praca archiwum ŻKN nie była scentralizowana; głównie zbieraliśmy my tj. p.z.l. [?] i grupa Antka. Staraliśmy się robić odpisy, umieszczane gwoźli bezpieczeństwa w kilku miejscach. Staraliśmy się zawsze zamieniać się przynajmniej jednym egzemplarzem odpisów. Niestety b[ardzo] wielu prac ani oni, ani my nie zdążyliśmy przepisać i wiele z tych pojedynczych egzemplarzy spaliło się w czasie powstania.

Przepisywano najczęściej odręcznie, najwięcej przepisałi Hersz i Bluma Wasserowie, pod kalką, brak było maszyn, a raczej lokali, gdzieby można było bez zwrócenia uwagi stukać na maszynie. Trudno było to robić w mieszkaniach zakonspirowanych posiadających skrytki, gdzie sąsiedzi nie mogli wiedzieć, że ktoś się znajduje; w mieszkaniach zaś tzw. otwartych (bez skrytek) każdej chwili groziła rewizja lub niepożądana wizyta i obawiano się trzymać kompromitujące materiały. Przepisywano na maszynie tylko materiały do wysłania za granicę. Głównymi naszymi przepisowaczami byli: p. Janina B.²⁹, która robiła to w swoim słynnym biurze na Miodowej 11; m.in. przepisała sprawozdanie 15 XI [19]43; nieodżałowany Jarosław Rot, przepisał prawie cały olbrzymi materiał sprawozdawczy z maja [19]44 r., Halina Gertner przepisywała część sprawozdań z maja, tłumaczyła z angielskiego otrzymane klisze i korespondencję zagraniczną. Poza tym odręcznie mniejsze rzeczy przepisywali różni podopieczni: „krysiowcy” (siedzący w skrytkach – zwanych popularnie – „krysi”).

A teraz przechowanie zdobytych materiałów: początkowo w walizie pod rzeczami, potem po wyspie na Igańskiej³⁰ cudem uratowana walizka w „krysi”

dzo ważną rolę w ruchu oporu w gettach. Autorka używa terminu „Hechaluc”, mając na myśli członków rozmaitych organizacji żydowskich działających w konspiracji w Warszawie.

²⁶ Antek Cukierman i Celina Lubetkin. Icchak Cukierman ps. „Antek” (1914–1981), działacz Droru, organizator seminariów, redaktor i autor prasy podziemnej; jeden z przywódców konspiracji getta warszawskiego, współzałożyciel ŻOB; uczestnik powstania warszawskiego w sierpniu 1944 r. W 1947 r. wyemigrował do Palestyny. Cywia Lubetkin (1914–1978), aktywistka Droru, w getcie działaczka konspiracji, członkini ŻOB, brała udział w powstaniu w getcie, a następnie w powstaniu warszawskim, od 1946 r. w Palestynie/Izraelu, współzałożycielka kibucu Bojowników Gett.

²⁷ ABLG, 5969, Mietek Ejchel, „Pamiętnik chłopca”.

²⁸ ABLG, 3166, Jakub Wiernik, „Rok w Treblince” (wyd. Warszawa: ŻKN, 1944).

²⁹ Janina Bucholtz-Bukolska pracowała w biurze notarialnym na Miodowej 11, pomagała wielu ukrywającym się Żydom, współpracowała z ŻKN.

³⁰ Na Igańskiej 7 na Grochowie u Heleny Wojciechowskiej mieszkali Bermanowie. Kiedy Berman szedł do apteki po lekarstwa dla żony, przykleił się do niego jakiś typ, zapewne z za-

u Poli, małe „kryški” w półeczce na kwiaty i stoliczkach; nie mogą zmieścić nic poza forszą i dokumentami. „Krysie” w mieszkaniu na Krasińskiego 21 – węglarka, skrzynie z szufladą, robione przez majstra z Nowego Świata, Jasińskiego. Podwójne dno szafy, zrobione przez Ryszarda Moszkowskiego³¹ na wzór skrytki na srebro w bielizniarce, którą mieliśmy w domu rodziców. Zakopywanie materiałów wykorzystanych i przepisanych – działka Zosi, walizy [?], piwnica trzech Gracji, piwnica szkoły, pl. Wilsona 1, przez Trojan[owskiego³²], materiały odnalezione podobno przez prof. Dobrowolskiego, garaż i pracownia rzeźbiarska Rysia, ogródek na Suwalskiej, kartoteka, listy podopiecznych, rachunki – dokumenty. Powstanie – exodus – teczka zostaje w domu, podręczne archiwum trzymany przy sobie, cztery dni w schronie, odkryci przez Niemców i wygarnięci ze schronu, wleczeni ze sobą teczkę; wędrówki z „torbami” aż do wyzwolenia.

Dzieje pracy Berlanda³³, kontakt z nim listowy, część pracy ginie w powstaniu; rekonstrukcja jej. Walizy. Spis materiałów.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Beit Lochamej ha-Getaot (Archiwum Muzeum Bojowników Gett)

3166, Jakub Wiernik, „Rok w Treblince” (także opublikowane przez ŻKN, Warszawa 1944)

3179, Adolf Berman, „Wojna z dziećmi”

3181, Zygmunt Grynberg, „Raport z szopu Toebbensa”

3188, Natan Buksbaum, „Żydzi Lwowa pod okupacją niemiecką”

miarem szantażu. Bermanowi udało się od niego uwolnić, ale małżeństwo musiało opuścić mieszkanie.

³¹ Na Żoliborzu ukrywała się – i tam pozostała po upadku powstania – znana pianistka (w 1927 r. zajęła trzecie miejsce w pierwszym Konkursie Chopinowskim) Róża Etkin, wraz z mężem, rzeźbiarzem i architektem, Ryszardem Moszkowskim. Zostali zamordowani 16 I 1945 r.

³² Stanisław Trojanowski był dyrektorem szkoły podstawowej, współpracował z ŻKN, organizował dokumenty i pomoc dla ukrywających się Żydów. W jego mieszkaniu prócz żony (Felicja Sztajtaub) ukrywała się także przez pewien czas jej siostrzenica z sześcioletnim synkiem. Trojanowski został odznaczony medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

³³ Z pisanych w ukryciu wspomnień Mariana Berlanda zachował się jeden – czwarty – z piętnastu notesów. Obecnie znajduje się on w Archiwum Muzeum Bojowników Gett w Izraelu. Pozostałe zaginęły, nie udało się jednak ustalić, czy w czasie wojny, czy później. Jak wspominała jego żona, Berland tuż po wojnie uzupełnił wspomnienia, przygotował je do druku i zatytułował „Strach przed jutrem”. Tej wersji także nie udało się odnaleźć, mimo że najprawdopodobniej była ona podstawą pierwszego polskiego wydania wspomnień, zatytułowanego *Dni długie jak wieki* i opublikowanego w 1992 r. przez Niezależną Oficynę Wydawniczą. Wspomnienia Mariana Berlanda zostały wydane przez Yad Vashem w 1959 r. w tłumaczeniu hebrajskim Cwiego Arada, pod tytułem *300 shaot ba-geto ha-doech* (300 godzin w znikającym getcie). W Archiwum Yad Vashem znajduje się maszynopis drugiej części wspomnień Mariana Berlanda, zatytułowany „Od powstania do powstania”. Na tej podstawie w 2023 r. Ośrodek Karta wspólnie z Polin opublikowały uzupełnione wydanie wspomnień zatytułowane *Dni długie jak wieki. Świadectwo z ukrycia od powstania w getcie warszawskim 1943–1944*.

5969, Mietek Ejchel, „Pamiętnik chłopca”

5971, Relacja Ludwika Fiszerowej

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego:

302/87, Słobodzki Henryk, *Dni na krawędzi*, wspomnienia

Źródła publikowane

Archiwum Ringelbluma, Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. 11: *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, oprac. Aleksandra Bańkowska, Tadeusz Epsztejn, Warszawa: ŻIH i WUW, 2013.

Adler Stanisław, *Żadna błaga, żadne kłamstwo... Wspomnienia z warszawskiego getta*, oprac. Marta Janczewska, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.

Berland Marian, *Dni długie jak wieki. Świadectwo z ukrycia od powstania w getcie warszawskim 1943–1944*, Warszawa: Ośrodek Karta, Muzeum Historii Żydów Polskich Polin, 2023.

Głos z otchłani, antologia literacka, red. Tadeusz Sarnecki, Warszawa: ŻKN, 1944.

Temkin-Bermanowa Basia, *Dziennik z podziemia*, oprac. Anka Grupińska, Paweł Szapiro, Warszawa: Twój Styl, 2000.